

Les pauvres et le pouvoir

Assistance et répression au Pays de Liège (1685-1830)

N. Haesenne-Peremans

Kortrijk-Heule, UGA, 1983 (Standen en Landen LXXI)

De overgangperiode van de 17de en 18de eeuw is voor de ontwikkeling van de sociale politiek van bijzonder groot belang geweest. De massale overpauperingsprocessen, die het gevolg waren van het binnendringen van kapitalistische verhoudingen in de produktie en handel, zorgden voor een surplusbevolking die zichzelf maar ten dele met loonarbeid in leven kon houden. De controle en disciplinerende van dit verpauperde proletariaat was voor de autoriteiten een voortdurende obsessie. Al dan niet geïnspireerd door de massa publikaties van filantropen allerhande ontstonden in deze periode in Europa allerlei remedies, die gericht waren op een striktere en meer disciplinerende organisatie van de oude armenzorg. Talloze verbodsbepalingen legden bedelarij en vogelrenderij trachten een losgeslagen en verpauperd proletariaat deze als bedreigend ervaren subsistentievorm te ontnemen en zo tot loonarbeid te dwingen.

Alleen al hun periodieke herhaling laat zien dat dit niet bijzonder succesvol was. In de 17de eeuw werd vrijwel overal in Europa naar een repressieve sociale politiek gegrepen, naar wat Michel Foucault 'le grand renfermement' noemde: de opsluiting en isolering van bedelaars in 'hopitaux généraux' of tuchthuizen. Dit boek laat, naast andere lokale studies, zien dat deze politiek op een mislukking uitliep en in toenemende mate weerstand ondervond. In de tweede helft van de 18de eeuw werden in talrijke steden een hervorming en centralisatie van de armenzorg doorgevoerd, met het oog op een meer arbeidsdisciplinerende en controleerende bedeling. Op die manier wilde men de verpauperden de loonarbeid binnendrijven en de arbeidsmarkt reguleren. Arbeidswang en repressie van bedelarij stonden voorop. Samen met andere maatregelen werd deze reorgani-

satie van de armenzorg door filantropen ondersteund, die meenden dat enkel een strikt onderscheid tussen echte werkwillige armen en zogenaamde professionele, luie bedelaars, met werkverschaffing voor de ene en opsluiting en afschrikking voor de andere, de plaag van de bedelarij kon doen ophouden. Na een onderbreking van de Franse Revolutie, waar er een kortstondig uitzicht was op een meer rechtvaardige organisatie van de armenzorg, werd deze repressieve politiek verder ontwikkeld in de eerste decennia van de 19de eeuw en aangevuld met maatregelen als liefdadigheidswerkhuizen, bedelaarsgestichten, landbouwkolonies, enz. De geschiedenis van de sociale politiek in deze overgangperiode laat zien dat de proletarisering en onderwerping van grote delen van de bevolking in West-Europa aan het kapitaal geen probleemloos iets was, maar een conflict dat van de kant van de staat moeizaam met een repressieve en disciplinerende sociale politiek bevochten moest worden.

Deze studie laat toe deze ontwikkelingen in een concrete regio, de provincie Luik, te volgen. Op die manier wordt het beeld van die periode verder vervolledigd en zien we meer bepaald de grote congruenties en continuïteiten met andere streken, periodes. Toch valt aan de benadering van de auteur, en meer bepaald aan de onderliggende theoretische opvattingen, heel wat te kritiseren.

De auteur bestudeert de sociale politiek vooral als een reeks maatregelen ter oplossing van het pauperisme. Haar conclusie, nl. het mislukken en de onmacht van de sociale politiek om het pauperisme op te lossen, ligt voor de hand doordat ze niet vertrekt van de werkelijke inzet van de sociale politiek, nl. de onderwerping van de verpauperde surplusbevolking aan de loon-

arbeid. De auteur houdt zich strikt aan de historische beschrijving gebaseerd op een directe lectuur van de bronnen en stelt zich geen fundamentele vragen naar economische determinanten en sociaal-politieke functies. Ze heeft de groeiende sociaal-historische literatuur over sociale politiek blijkbaar links laten liggen. Vooral de verwaarlozing van het werk van de

Antwerpse historici C. Lis en H. Soly over deze periode, springt in het oog. Een interessant werk om de informatie, maar wil men er relevante kennis uit halen, dan is bij de lectuur een stevig theoretisch en historisch kader in het achterhoofd, waarmee men bepaalde relaties kan herinterpreteren, toch wel noodzakelijk.

Dirk Van Damme

Nieuw rechts in Amerika

Politieke machtsvorming en technieken van dwang en beïnvloeding

Saul Landau
Van Gennep, Amsterdam, 1983

In dit korte boekje poogt Saul Landau, medewerker van het Institute for Policy Studies in Washington en journalist bij de New York Times, een schets op te hangen van 'nieuw rechts' in de Verenigde Staten.

Hij begint met terecht een onderscheid te maken tussen dit fenomeen en het 'oude' conservatisme; nieuw rechts wil inderdaad géén handhaving van de huidige toestand noch een terugkeer naar het verleden. Nieuw rechts voert een verbeterd strijd tegen de maatschappelijke constellatie, gekenmerkt door een wat Landau noemt 'brede samenwerking van arbeid en kapitaal'. Zijn sterkte is dat het een quasi-magische vertaling kan geven van de werkelijke grieven die bij vele Amerikanen leven.

Anderzijds is nieuw rechts wel degelijk ingebed in de Amerikaanse traditie van een natie waarin de 'machten van het kapitaal' overheersen en die geloofd in een eigen bijzondere missie, aanvankelijk op binnenlands, later ook en vooral op wereldvlak. Om haar ideologie op wereldschaal te helpen propageren was er ook een 'duivel' nodig om zich tegen te kunnen afzetten: het communisme.

Maar in de jaren 1960 kwam er geleidelijk een einde aan de koude oorlogssfeer. Juist van dan af gaat nieuw rechts volgens Landau in de tegenaanval. Het vindt dat het niet aan zijn trekken komt in een maatschappij geregeerd door de 'liberals', i.e. de gevestigde multinationals (o.a. uit de oliesector) die de markt domineren, geen belang hebben bij een oorlog, handel drijven met de U.S.S.R. en leerden leven met de vakbonden, kortom efficiënt produceren op het oog hebben.

De auteur benadrukt dat nieuw rechts integendeel staat voor een nieuwe 'concurrerende' sector: die van de wapenindustrie, de ruimtetechnologie, de nucleaire en elektronische industrie. Deze sector heeft geen baat bij internationale stabiliteit. Men wil er via de Republikeinse Partij en hun exponent Reagan nu de totale maatschappelijke macht grijpen.

Landau maakt hier de parallel met het 'oude' fascisme, waarin ook een minderheid

van 'politiek dakloze kleine en grote ondernemers' de staatsmacht greep. Hij gaat hier wel voorbij aan de specifieke dynamiek van het fascisme, waarin het kleinburgerlijke element — toch niet zo'n minderheid — wel degelijk, naast de ondernemers (waar het geenszins alleen ging om de 'concurrerende' sector), een eigen inbreng had vóór, bij en na de machts-overname.

Op dit punt gekomen gaat de auteur in op het nabije verleden van nieuw rechts, op de periode van McCarthy tot Goldwater waarin nieuw rechts door een gebrek aan organisatie eigenlijk niet echt voet aan de grond kreeg.

In de jaren zestig, met de bloei van de consumptiemaatschappij, de permissiviteit van die periode, het succes van nieuw links, groeide ook de wanhoop van degenen die zich onaanangepast voelden in die nieuwe maatschappij. Dat verklaart volgens Landau het succes van Nixon.

Watergate riep een tijdelijk halt toe aan die evolutie, maar onder de als zwak ervaren Carter begon het fenomeen 'moral majority' onrustwekkende vormen aan te nemen. Deze is inderdaad de stootroep van nieuw rechts en levert er het kiespubliek voor, aldus de auteur. De moral majority bracht op het einde van de jaren '70 eindelijk het goede organisatorische kader voor nieuw rechts. Religieus fanatisme, verdediging van 'het' gezin, minimaliseren van het gevaar van een kernoorlog gingen gepaard met agressieve campagnes tegen de liberals. Geld was er te over, des te meer doordat de neoconservatieven, nieuw rechts kwamen versterken.

Hun machts*ideaal*: Chili. Terecht waarschuwt Landau hier inderdaad voor het einddoel van nieuw rechts: de uitschakeling van de burgerlijke vrijheden. Maar wat was de machts*realiteit* onder Reagan? Er gebeurde een herverdeling van de welvaart ten voordele van de rijken. Maar de klassieke rechterzijde verspeelde toch haar kans: in Landau's analyse blijkt Reagan zowel de slachtoffers van zijn politiek tegen te hebben, als ultra-rechts, dat moet vaststellen dat eigenlijk aan de gevestigde or-

de niet werd geraakt.

Hoe dan ook is het 'Amerikaanse fascisme' met rasse schreden opgerukt. De helft van de bevolking gaat al niet meer naar de stembus. Reagan heeft het zijn financiële ondersteuners helemaal naar de zin gemaakt, zoals Hitler de magnaten. De ontelbare malen in sermoenachtige betogen herhaalde basisprincipes van uiterst-rechts over de grote maatschappijen als basis van de samenleving en de noodzakelijke meeruitgave voor militaire en politionele activiteiten, worden niet meer als ontspoorde ideeën aangezien.

De auteur gaat hier echter toch wat overhaast te werk met zijn term 'fascisme'. Om dit als operationeel concept verder te kunnen gebruiken, zou Landau best niet meedoen aan het inflatoir gebruik ervan.

Overigens is zijn eindanalyse wel geldig: de echte problemen in de U.S.-samenleving worden door het establishment niet onderkend, waarvan nieuw rechts gretig gebruik maakt om ze aan de macht van het kwaad, de U.S.S.R., te wijten. De missie van de U.S. is dan ook de vernietiging van deze 'duivel'. Landau eindigt pessimistisch: daar er geen uitlaatklep is (een georganiseerde oppositie) voor degenen die het niet eens zijn met wat er gebeurt in de States, zullen de clichés van Reagan een gevaarlijk succes blijven hebben.

Conclusie: een tegenstrategie kan enkel uitgaan van een oppositie met een geldige analyse van de toestand. Landau heeft daar — voor journalistieke normen — zeker toe bijgedragen.

Dirk Martin

Marx en de mensenrechten

Politiek en Etiek van Rousseau tot Marx

Marcel Van Herpen

Wereldvenster, Baarn, 1983

Het boek van Marcel Van Herpen is een boeiende beschrijving en situering van de diverse filosofische invloeden die hebben ingewerkt op Marx' maatschappijkritisch ontwerp. De auteur weet bondig en uiterst helder de vragen die door de 18de en 19de-eeuwse denkers werden geformuleerd over de verhouding tussen ethiek en politiek te schetsen en in hun filosofisch kader te plaatsen. Toch lijdt dit boek aan twee grote zwakheden.

Ten eerste dekt de titel in geen enkele mate de inhoud. Dit werk gaat maar uiterst zijdelings in op de analyse door Marx van 'de' mensenrechten. Die rechten worden bovendien nergens geëxpliciteerd, in hun historische context geplaatst of geanalyseerd, als zou het voor iedereen duidelijk zijn wat 'de' mensenrechten zijn, en als zouden er binnen die mensenrechten geen relevante onderscheidingen kunnen worden gemaakt. In de verklaringen voor de rechten van de mens mogen dan al het recht op leven, arbeid, eigendom, vrije meningsuiting, politieke participatie en deelachtigheid aan de maatschappelijke welvaart achtereenvolgens worden 'afgekondigd', men moet al een uiterst blind jurist zijn om daar geen tegenstellingen tussen te zien. Veel beter ware de titel van dit zeer leesbare boek dan ook geweest: 'Marx en het probleem van de politieke vervreemding'. Nu lijkt de problematiek van de mensenrechten, zo actueel in de wereld van vandaag er maar bijgesleurd, zonder diepgaande en relevante analyse van de hedendaagse discussies.

Vervolgens bevat dit boek geen werkelijke centrale probleemstelling. Er worden nogal wat problematieken bij elkaar gebracht, zonder dat het helemaal duidelijk wordt waarom precies deze, en geen andere worden uitgediept. Zo wordt er, steeds boeiend, ingegaan op de invloeden van Ruge, Moses Hess, Lorenz von Stein of Schiller op respectieve ideeën van Marx, maar het waarom van dit zoeken naar de oorsprong van zekere gedachten blijft in het ongewisse. Systematiek is dus al eens zoek, en dit is des te verwonderlijk wegens de titel van het boek. Waarom geen diepgaander analyse

van *Die Heilige Familie*? Waarom ontbreken de politieke geschriften van Marx, zoals met name de *18de Brumaire van Louis Bonaparte*? Zelfs een nader onderzoek van Marx' *Gothakritiek* — toch een centrale tekst in deze context — en van zijn concrete standpunten i.v.m. concrete politieke problemen blijven uit. Heel wat aandacht wijdt de auteur aan de wijsgerige kritiek van Marx op Hegels maatschappelijke staatstheorie, aan de denkers die het proletariaatsbegrip bij Marx vorm hebben gegeven (Franz von Baader, Robert von Mohl, Lorenz von Stein) evenals aan de vraag in hoeverre de consequenties die Marx uit zijn klasstheorie trok vandaag nog opgaan. Wat het rechtstreekse verband is met wat ik de centrale problematiek van het boek achtte — 'Marx en de mensenrechten' — is me echter niet duidelijk, tenzij hier andermaal de dooddoener van het 'Die Wahrheit ist im Ganze' ten tonele wordt gevoerd om één en ander aan elkaar te lijmen.

1. Het probleem met het probleem van de mensenrechten

Blijf je m.a.w. voor wat de problematiek van de mensenrechten betreft flink op je honger zitten, dan betekent dit beslist niet dat het boek van Marcel van Herpen niet lezenswaard zou zijn. Integendeel weet de auteur helder en bondig de studies van de jonge Marx in hun context te plaatsen en er de samenhang in te onderkennen.

Terecht hekkelt de auteur de eschatologische dimensies en pretenties van Marx' socialisme-project, maar helemaal ten onrechte reduceert hij de problematiek van het al of niet *uitgaan* van 'mensenrechten' voor het ontwikkelen van een maatschappelijke bevrijdingstheorie daartoe. Dit lijkt me een net iets te eenvoudige redeneertrant, en het belet de auteur de actualiteitswaarde van Marx' kritieken naar waarde te schatten. Zonder het ganze humanisme-debat nog eens over te willen doen blijven er m.i. meer dan voldoende redenen over om Marx' scepticisme ten opzichte van de universele pretenties van het burgerlijke humanisme tenminste grondig

te behandelen. Men hoeft maar een blik te werpen op het wereldtoneel om in alle klaarheid te zien in welke geringe mate 'mensenrechten' — erkende of niet-erkende, politieke of sociaal-economische — een dam zijn tegen de kapitalistische en machtspolitieke logica's. Marx' scepticisme tegenover de mensenrechten kan niet uitsluitend worden gereduceerd tot zijn kritiek op de beperktheden van de burgerlijke emancipatie, tot zijn filosofische antropologie of tot zijn eschatologie. Er is ook nog zijn inzicht in de economische ontwikkelingsdynamiek van maatschappijformaties, en het *afhankelijk* karakter dat ethische en juridische concepten onderschikt aan die dynamiek. Dat wil zeggen dat een pleidooi voor het 'au sérieux nemen van de mensenrechten' — whatever they may be — idealistisch en a-historisch blijft, wanneer het die mensenrechten geen materiële economische en machtsbasis weet te verstrekken. Marx' kritieken op het burgerlijke humanisme mogen dan al radicaal zijn, weinig oog gehad hebben voor de positieve betekenis van de burgerlijke emancipatie en te zeer afhankelijk zijn geweest van zijn eschatologisch vooruitgangsoptimisme, dat wil nog niet zeggen dat het 'herwaarderen' van het concept van de mensenrechten vandaag *als zodanig* een stap vooruit betekent. Vaak worden dan — heel wat abstracter dan in Marx' historisch materialisme — de mensen-zélf niet meer gezien, hun reële levensomstandigheden en de problemen waarmee zij worstelen. Het gaat dan om 'de verdediging van rechten' in plaats van om de mensen voor wie rechten wellicht een ontwikkelingsmogelijkheid kunnen betekenen. Het lijkt me een al te makkelijke argumentatie om *slechts* te wijzen op de totalitaire régimes die in naam van het marxisme in de 20ste eeuw het daglicht hebben gezien. Alsof het ophemelen van de burgerlijke idealen niet evenzoveel verdrukking en verknecing heeft gelegitimeerd. Het is toch vandaag in naam van de burgerlijke vrijheid dat de Verenigde Staten het Sandinistisch regime in Nicaragua wurgten, net zoals diezelfde 'idealén' tien jaar terug het volk van Vietnam pijnigden? Mensenrechten *kunnen* belangrijk zijn, maar hun verdediging/erkenning is vaak een *gevolg*, eerder dan een *fundering* van maatschappelijke ontwikkelingen. De auteur blijkt overigens niet geïnteresseerd in de problematiek van het betekenen van machtsverhoudingen in termen van rechten.

Een discussie over de relaties tussen rechtsvorm en rechtsinhoud, een typologie van rechtssubjecten blijft uit.

Het is vandaag een vrij algemene tendens geworden binnen de marxistische theorievorming — ik denk aan recent werk van Habermas en Thompson — om Marx' socialisme-project te benaderen als een beweging die de Verlichtingsidealen verderzet, terwijl zij door de burgerij niet *kunnen* worden verdergezet. Marx' opheffing van de beperktheden van de burgerlijke emancipatie moet worden begrepen binnen een 'forward-looking' perspectief van het socialisme als *hoger* maatschappelijk ontwikkelingsmodel. De 20ste-eeuwse revoluties kan men vanuit Marx' socialisme-theorie niet begrijpen, daar zij plaatsgrepen in landen 'die nog niet eens aan de ontwikkelde warenvorm toewaren', laat staan dat zij die zouden kunnen opheffen. Ik deel deze visie, maar het blijft me verbazen hoe makkelijk men, vanuit een kritiek op de landen van het reële socialisme het burgerlijk concept van de mensenrechten omarmt, alsof dit concept als zodanig ergens niet wereld — ergens in de kapitalistische of reële socialistische wereld — een van economische en machtspolitieke logica's onafhankelijke rol heeft weten te spelen. Indien de verdediging van zekere mensenrechten belangrijk is, dan is het door de individuele en maatschappelijke *belangen*, die door machtsverhoudingen die die rechten erkennen kunnen worden verzekerd. Die rechten kunnen m.a.w. maar worden verzekerd, indien de maatschappelijke *machtsverhoudingen* daartoe geschapen worden. Die machtsverhoudingen kunnen op zich reeds niet los van het economische worden begrepen, laat staan dat men dat met 'de' mensenrechten zou kunnen doen.

Wat me m.a.w. enigszins stoort aan de vele kritieken die heden ten dage op de kritieken van Marx op de burgerlijke rechten en vrijheden worden geformuleerd, is dat zij zelden een stap vooruit zijn op Marx' magistrale inzichten in maatschappelijke ontwikkelingsdynamieken. Er wordt een zekere almachtigheid van de moraal verkondigd, die idealistisch aandoet. In de mate waarin zulks binnen de ethisch-politieke discussies gebeurt, en men de beperktheden van morele maatschappijalternatieven erkent is dat niet zo erg, zelfs belangrijk. Maar wanneer men vanuit abstracte morele concepten Marx' maatschappijkritiek meent te kunnen ver-

vangen lijkt me dit schraal, en van vals bewustzijn te getuigen. Men kan de *verwerkelijgingswaarden* van zekere (ethische of andere) waarden niet loskoppelen van hun verkondiging, zonder in een nietszeggend moralisme te vervallen. Een vlucht in morele en juridische concepten kan het hart of het geweten goed doen, het is de vraag of het ons helpt in het begrijpen en het veranderen van actuele maatschappijformaties. Wat betekent het te stellen dat vandaag links moet opkomen voor de verdediging van de mensenrechten, en dat Marx' scepticisme dienaangaande niet gerechtvaardigd was, integendeel de meest brutale vormen van totalitarisme mede heeft gejustifieerd? Zijn het 'de' mensenrechten die de neo-liberalen zullen beletten de sociale zekerheid af te bouwen, of de Verenigde Staten zullen afhouden van hun ambitie Nicaragua binnen te vallen? Is het vanuit de 'universaliteit van de mensenrechten' dat we kunnen begrijpen waarom Angola en Mozambique wél en Zimbabwe niet voor Zuid-Afrika door de knieën gaat?

Met deze vragen ga ik reeds ver het terrein van Marcel van Herpens boek te buiten, maar dat vind ik dan des te jammer voor diens boek. Tenslotte opteert hij voor een 'ethisering van de politiek' vanuit het concept van de mensenrechten, en geeft hij die optie een actualiteitswaarde. Ik deel diens pleidooi om de politieke maatschappij, mét al haar beperkingen au sérieux te nemen, en ik deel diens bekommernissen om het funderen van een bij Marx afwezige democratietheorie. Maar tegelijk vrees ik dat een dergelijke theorie faalt wanneer zij de relaties tussen economie en politiek, tussen kapitalisme en staat, niet benadert vanuit hun *werkelijke* interdependenties, maar wel vanuit een abstracte filosofische ethiek. Hoezeer men ook de waarde kan erkennen van de belangen die universele verklaringen voor de rechten van de mens beogen garant te stellen, tegelijk mag men niet blind zijn voor het feit dat het verzekeren van die rechten *nooit* een gevolg is van het *autonoom* verdedigen ervan 'tegen de economische basis in van de maatschappij', net zo min als het rechtstreeks nastreven van de realisatie van die rechten *noodzakelijk* de beste weg is om de belangen die in die rechten verwoord zijn werkelijk te verzekeren. Het lijkt me al te makkelijk om in de wereld van vandaag door het westen *onder-ontwikkelde* landen te verodelen voor 'schendingen van de men-

senrechten' en tegelijk de rechten die in het westen (vooral)snog) verzekerd zijn daarmee te contrasteren. Het lijkt me al te eenvoudig het burgerlijk humanisme te 'herwaarderen' in contrast met de landen van het reële socialisme die dit humanisme met voeten treden, wanneer de verdrukking van de rest van de wereld door diezelfde 'humanistische landen' niet in rekening wordt gebracht. Verdediging van 'de' mensenrechten, O.K., maar dan omdat zij tekenen, middelen zijn voor menselijke emancipatie. Niet omdat zij vanuit een transcendentale a-historiciteit als zodanig een universele maatstaf zouden vormen.

Ter verduidelijking moet ik wellicht stellen dat ik op geen enkele manier daarmee de strijd voor de verwerkelijking van mensenrechten hier en in andere landen wens te diskrediteren. Maar ik geloof niet dat een ethisch-juridisch universalistisch charter de historisch-materialistische onderzoeksmethode van maatschappijformaties én van ideologische betekenissen kan overbodig maken. Moralisme is een slecht wapen tegen kapitalistisch of bureaucratisch a-moralisme en een moraal kan een geschiedenis theorie niet vervangen. Hoezeer ikzelf ook achter het project sta om Marx' theorie met een stevige politieke machts theorie aan te vullen, toch twijfel ik er sterk aan dat een dergelijke theorie van abstracties als 'mensenrechten' kan vertrekken. Maar eigenlijk handelt het boek niet echt hierover.

2. De inhoud van het boek

De auteur wenst ons een dieper inzicht te verschaffen in de ontwikkeling van Marx' denken over de relatie tussen ethiek en politiek. Hij vertrekt daarbij enerzijds van Rousseau en Schiller, anderzijds van Hegel en Feuerbach. Op beknopte en klare wijze verduidelijkt hij Rousseaus cultuurkritische denkbeelden over de moraliteit van de politieke maatschappij, die de overgang van de volonté de tous in een volonté générale bezegelt. Rousseau opponeert de natuurlijke aan de maatschappelijke mens en ziet in het sociaal verdrag de kern van de zedelijke vervolmaking van de mens. Rousseau situeert de onvrijheid van de mens in de maatschappelijke ongelijkheid, en beschouwt de maatschappij als de oorzaak die het individu vervreemdt van zijn wezenlijke vrijheid. Rousseau lost het conflict tussen individu en

maatschappij uiteindelijk op door in een maatschappelijk verdrag de vrijheid van het individu in de moraliteit van de algemene wil op te lossen. De auteur gaat ook in op Schillers 'estetisering van de politiek' en op diens meer positieve inschatting van het driftleven van de mens. Anders dan Rousseau situeert Schiller de ethisch-politieke mens niet als de citoyen die zijn natuurlijke driften onderdrukt, maar ziet hij in de scheiding tussen zinnelijkheid en kennen, tussen rede en gevoel de kern van de menselijke vervreemding. De niet-vervreemde mens is voor Schiller de mens die zijn geest en zijn natuur met elkaar kan harmoniëren. Zoals bij Rousseau heeft voor Schiller de vervreemding maatschappelijke oorzaken, maar anders dan Rousseau ziet hij er het tweeslachtige karakter van in; is de vervreemding voor het individu nadelig, dan is zij voor de maatschappelijke vooruitgang noodzakelijk. Schiller situeert de weg naar de opheffing van de vervreemding binnen de mens, en niet in de maatschappij; het individu moet zoeken de harmonie te herstellen tussen zijn redelijke vormdrift en zijn zintuiglijke stofdrijf. Dat kan het in de speeldrift: de mens is slechts dan geheel mens, als hij speelt. Terwijl bij Rousseau de menselijke vervreemding was bepaald als diens onvrijheid, wordt zij bij Schiller opgevat als een innerlijke disharmonie, die in het artistieke, in het 'Reich des schönen Scheins' moet/kan worden hersteld. Marcel van Herpen wijst erop dat Marx' communisme-project zowel een poging is om Rousseaus contract social, waarin de tegenstelling tussen individu en maatschappij wordt opgeheven door een *morele* daad van onderwerping van de eerste aan de laatste, als Schillers Reich des schönen Scheins waarin de tegenstelling wordt opgeheven door een *esthetische* harmonisering van rede en gevoel, te overstijgen. Het communisme is zowel een rijk der vrijheid zonder morele onderwerping, als een rijk waarin de individuele artistieke creatie tegelijk een maatschappelijk produktieve act is.

Ook Hegel en Feuerbach betreft de auteur in zijn onderzoek naar de filosofische 'roots' van Marx' theorie van de politieke vervreemding. Bij Hegel krijgt de vervreemding, de maatschappelijke disharmonie een dialectische 'zin', daar waar zij de verschillende momenten representeert in de objectivering van de Weltgeist doorheen de mens. De auteur blijft vrij

lang stilstaan bij Hegels sociaal-economische opvattingen, die weliswaar van een lucied inzicht in en een kritiek op de markteconomie getuigen, maar de contradicties van de kapitalistische maatschappij niet weten te overstijgen. Hegel zoekt zijn heil in een autoritaire, corporatistische staat om het conflict tussen burgerlijke en politieke maatschappij te mediëren. Tenslotte schetst de auteur Feuerbachs materialistisch naturalisme, dat zulk een grote invloed heeft gehad op Marx' *Economisch-Filosofische Manuscripten*. Zoals voor Feuerbach de mens zich aan God onderwerpt, omdat hij in de attributen van god zijn wezenskenmerken herkent, zo schetst Marx de onderwerping van de mens aan de staat en de politieke maatschappij, als een uiting van herkenning van de menselijke universaliteit. Maar, terwijl bij Feuerbach de strijd tegen de religieuze vervreemding iniaal in een loutere denkkon worden beslecht, zal Marx voor de problematiek van de vervreemding, voornamelijk wanneer hij die uiteindelijk vanuit de menselijke arbeid zal funderen, een historisch-maatschappelijke oplossing suggereren.

Doorheen zijn kritiek op de metafysische veronderstellingen van Hegels staatsrecht en diens rechtsfilosofie, ontwikkelt Marx zijn denkbeelden over de politieke vervreemding. De scheiding tussen de 'bourgeois' en de 'citoyen', de scheiding tussen burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij staat voor Marx de ontwikkeling van een zedelijk gemeenschapswezen in de weg. De burgerlijke politieke emancipatie is maar een halve — en dus vervreemde — emancipatie die de universaliteit van de mens in de politieke maatschappij blijvend laat afhangen van de particulariteit van de privé-belangen in de burgerlijke maatschappij. De strijd om de opheffing van de scheiding tussen politieke en burgerlijke maatschappij, tussen privé en publiek, tussen 'l'homme' en 'le citoyen' zal uit de burgerlijke maatschappij zelf voortspruiten, en wel door de klasse waar van het bestaan-zelf in die maatschappij weliswaar ontkend wordt, maar die tegelijk de grondslag ervan vormt: het uitgebuite proletariaat.

We hebben nu reeds meer dan een derde van het boek achter ons. In de volgende hoofdstukken gaat van Herpen dan nader in op de vraag hoe de invloeden van de geciteerde auteurs op

Marx' denken hebben ingewerkt. Hij staat enige tijd stil bij de invloed van Schiller op de abiturient Marx, evenals op die van Strauss, Bauer, Ruge enz. De auteur doet dat allemaal helder, en daarom kan het hem vergeven worden dat dit al zo vaak beschreven werd. De behandeling van van Herpen herinnert heel sterk aan het reeds 20 jaar oude, maar helaas nooit vertaalde werk van Eugene Kamenka over *The Ethical Foundations of Marxism*. Ook daarin worden vanuit een tegelijk biografische als filosofische schets de bouwstenen van Marx' ethisch-logische maatschappijkritiek ontwikkeld. Zeer sterk is hoofdstuk 8, waar de auteur Marx' analyse van de politieke vervreemding (eindelijk) aansnijdt. Marx verwerpt (a) zowel de scheiding tussen een politieke maatschappij en staat, waardoor de eerste aan de laatste blijft ondergeschikt als (b) de scheiding tussen burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij waardoor het werkelijk algemeen belang (dat in de burgerlijke maatschappij en m.n. in de sfeer van de arbeid en de productie moet worden gezocht) in de sfeer van het politieke afwezig blijft als (c) de tegenstelling binnen de burgerlijke maatschappij tussen eigenaars en niet-eigenaars, beslecht in de negatieve vrijheid waarop de mensenrechten gestoeld zijn. Daardoor sanctioneert de politieke maatschappij, en het recht als zodanig, datgene wat mensen van elkaar scheidt, in plaats van wat hen met elkaar verbindt. Voor Marx is de mens in de eerste plaats een sociaal wezen, en daarom meent hij in zijn maatschappij van vrij geassocieerde producenten het conflict tussen menselijke natuur en morele (d.i. sociale) plicht te kunnen opheffen. De ware democratie van Marx is dan ook geen politieke, geen vervreemde, maar een maatschappelijke democratie.

In hoofdstuk 10 blijkt de auteur uiteindelijk toch het vraagstuk van de mensenrechten nader te willen behandelen, en wel vanuit Marx' *Over het Jodenvraagstuk*. Voor Marx zijn de rechten van de mens niets meer dan de rechten van het lid van de burgerlijke maatschappij, van de egoïstische en, om het met Macpherson te formuleren, bezitsindividualistische mens. Het zijn individuele rechten tegen de maatschappij, die de verdeeldheid op grond van de privé-eigendom legitimeren. Van Herpen is kritisch tegenover die analyse van Marx. Hij wijst er (terecht) op dat de opheffing van de (erkenning van de) mensenrechten

niet noodzakelijk een positief-emancipatorische betekenis heeft. Marx identificeert, zo stelt de auteur, egoïsme met individualisme. Ik meen dat de auteur zich hier vergist en dat Marx in legendeel (ik verwijs hier naar het werk van Meszaros, Israel en Heller) precies de egoïstische mens aanklaagt omdat die de ontwikkeling van een werkelijk integraal individualisme in de weg staat. Marx zag heel duidelijk dat de ontwikkeling van (de potentialiteiten van) het individu niet gelijk was aan de uitbreiding van het bezit van het individu. Terecht wijst de auteur op de waarde van negatieve vrijheden, die het individu kunnen beschermen tegenover de doelen van welke collectiviteit ook, waarvan het deel uitmaakt of geacht wordt deel uit te maken. Maar die negatieve vrijheid moet m.i. maatschappelijk worden verklaard, in haar verbondenheid met de positieve vrijheid. Het vormde m.i. precies een belangrijk inzicht van Marx (cfr. Macpherson) dat hij de opponering van beide vrijheden als burgerlijk verwierp. Verder verwijt van Herpen Marx diens scientisme, en ontwikkelt daaruit een argument voor de verdediging van de mensenrechten. Er zijn echter m.i. buiten het eschatologisch socialisme-project nog heel wat argumenten die rechttop blijven staan om Marx' moreel scepticisme en anti-moralisme te onderschragen. Volgens de auteur is Marx idealistisch omdat hij de mens als een sociaal wezen vooronderstelt. Wat is daar zo idealistisch aan? Zelfs de meest fervente egoïst kan toch niet ontkennen dat zijn egoïsme maar vruchten afwerpt wanneer hij het tegenover en over anderen kan manifesteren, wanneer hij m.a.w. anderen kan gebruiken, uitbuiten of onderdrukken. Egoïsme is een sociale attitude, een sociale verhouding. Men kan Marx 'idealistisch' noemen omdat hij in de mogelijkheid geloofde van *harmonieuze*, niet contradictorische sociale verhoudingen, maar niet omdat hij de mens een sociaal wezen noemde. Marx' antropologie is hier heel wat overtuigender dan die van Hobbes.

Nadat de auteur nog een hoofdstuk lang stilstaat bij de invloeden van L. Von Stern op de ontwikkeling van Marx' proletariaatsbegrip als de universele klasse die de negatie van de negatie incorporeert, wippen we in hoofdstuk 12 over naar een kritische doorlichting van 3 vooronderstellingen van Marx die van Herpen bekritiseert. Nogmaals is voor ons niet direct duidelijk wat dat allemaal met mensenrechten

te doen heeft, en evenmin wat de actualiteitswaarde is van die kritieken. De vooronderstellingen zijn (a) de toenemende polarisatie tussen proletariërs en kapitalisten, en de verdwijning van de middenklassen, (b) de 'Theoriefähigkeit' van het proletariaat, d.w.z. Marx' veronderstelling dat zijn historisch materialisme de wereldbeschouwing van de arbeidersklasse vorm zou geven en (c) het universeel-emanipatorisch karakter van de proletarische klassenbelangen, d.w.z. Marx' identificatie van de emancipatiebehoefte van het proletariaat met het universeel-emanipatorisch karakter van haar belangen. Zonder daar diepgaand op in te gaan en zonder grondig onderzoek van de actuele literatuur dienaangaande, formuleert van Herpen terecht kanttekeningen bij deze pre-supposities van Marx. Die zijn terzake maar wettigen o.i. niet meteen de conclusie dat derhalve ook Marx' historisch materialisme is ondergraven.

De laatste hoofdstukken van het boek zijn gewijd aan een recapitulatie en aan enkele opmerkingen van de auteur over economische democratie.

Van Herpen wijst op de overeenkomsten tussen Rousseau, Hegel en Marx in hun visie op een mogelijke 'oplossing' van de bourgeoisie in de citoyen. Alle drie kennen zij de collectiviteit (in de gedaante van een *volonté générale*, een staat of een gemeenschap) een voorwaardescheppende rol toe in de zedelijke opvoeding van de burgers. En alle drie neigen zij ertoe daarbij de collectiviteit een substantiële macht over de burgers te verlenen. De auteur situeert precies het belang van het concept van de mensenrechten in haar barrière-karakter tegenover een overmatige bemoeizucht vanwege de instanties die de collectiviteit representeren. De negatieve vrijheden, verwoord in de mensenrechten, moeten aldus de positieve vrijheden, gerepresenteerd door maatschappelijke, collectieve doelen bijsturen. Dat wordt door de drie auteurs te weinig gezien. De onderwerping aan de collectiviteit wordt er a.h.w. de eerste en enige morele plicht; bij Rousseau de onderwerping aan de *volonté générale* als vrijheidscheppende (= morele) onderwerping, bij Hegel de onderwerping aan de politieke staat als moreel baken over de maatschappij. Maar ook bij Marx. Niettegenstaande hij opteert voor de oplossing van de politieke maatschappij in

de burgerlijke maatschappij en derhalve iedere mediërende of representerende instantie, waaraan individuen zich zouden moeten onderwerpen verwerpt, is in zijn concept van de overgangsmaatschappij naar het staatsloze communisme, toch ook een dergelijke visie geïmpliceerd: in de overgangsmaatschappij speelt de dictatuur van het proletariaat precies dezelfde rol als de staat of de politieke maatschappij bij Rousseau en Hegel; mensen zullen er gedwongen worden tot (een bepaalde) vrijheid. We volgen de auteur waar hij ontkent dat de identificatie van klassebelang (steeds gerepresenteerd door zgn. vertegenwoordigers van de klasse) met belang van ieder individueel lid van die klasse stand kan houden. Maar mensenrechten waren hierbij een zwak referentiepunt, wanneer men de concrete individualiteit der proletariërs/productenten niet tegelijk een materiële basis verstrekt. Dan blijft het bij wishfull thinking, niets meer.

3. Het alternatief?

De auteur wenst de 'rationele kern' van Marx' gedachtegoed — zijn kritiek op de privé-eigendom over de produktiemiddelen en zijn pleidooi voor hun vermaatschappelijking — te zuiveren van diens antropologische veronderstellingen en utopisch-eschatologische toekomstverwachtingen. Bovendien meent van Herpen dat de identificatie van kapitalisme met markteconomie (identificatie die ook door rechts wordt geponeerd) moet worden genuanceerd. De centraal-geleide planeconomie is niet het enige — mogelijke en wenselijke — progressieve alternatief op de kapitalistische produktiewijze. Andere vormen van vermaatschappelijking van de produktiemiddelen dienen te worden overwogen. De kritiek op de markteconomie is volgens de auteur bij de jonge Marx, net als bij vele socialistische denkers, vaak al te moralistisch-romantisch van aard. Zijn kapitalisme-kritiek daarentegen vertrekt van efficiëntie- en rationaliteitscriteria en het is vanuit dergelijke criteria dat men centraal geleide planeconomieën t.o.v. markteconomieën moet evalueren. Die visie had de auteur beter kunnen onderschrijven door nader in te gaan op het latere werk van Marx. Zonder het periodieke gevaar van economische crisissen en uitstoting van arbeidskrachten in een markt-

economie te loochenen, en zonder blind te zijn voor de grote ongelijkheden in inkomen en vermogen die de markt met zich brengt, mag men anderzijds evenmin blind zijn voor de gevaren van autoritarisme, paternalisme, corruptie en inefficiëntie die de centraal geleide economie bedreigen. Precies hier krijgt een ontwikkelde democratie- en machtstheorie zijn volle belang.

De auteur blijkt gewonnen voor een vrije werking van het marktmechanisme, waarbij de politieke maatschappij de rol vervult van correctie-instantie. In welke mate deze visie enig alternatief is op het sociaal-democratisch model is me niet duidelijk. Hier stopt immers het boek, enkele opmerkingen over Zweedse werknemers-participatiefondsen en economische democratie niet te na gesproken. Jammer, want een analyse van de wegen naar economische democratisering zou wellicht heel wat meer licht werpen op de discussie over mensenrechten, dan wat de auteur in de voorgaande hoofdstukken vermocht. Het pleiten voor een niet-kapitalistische markteconomie kan, zeker in deze crisistijd, niet zomaar gratis gebeuren. Hoe krijgen mensen de hefboomen van het economisch systeem in handen? Hoe kan men van het politieke een werkelijk correctiemechanisme maken dat niet aan het economische is ondergeschikt, maar het effectief kan sturen? Hoe situeert de auteur de verhouding tussen ontwikkeling van de produktiekrachten in de actuele technologische ontwikkelingsgang tegenover de produktieverhoudingen? Het probleem is dat de auteur, omdat hij net als vele anderen de 'dictatuur van het proletariaat' wenst over te slaan in een maatschappelijk democratiseringsproces, tegelijk zwijgt over het

probleem van de *machtsverhoudingen*. Hoezeer we ook zijn scepticisme delen t.a.v. de dictatuur van het proletariaat zoals door het leninisme in praktijk gebracht, en hoezeer we ook begrip kunnen opbrengen voor het zoeken naar een niet-revolutionair alternatief, toch lijkt hij zich hier wat al te makkelijk uit de voeten te maken door wat losse opmerkingen (4 blz.) over sociaal-democratische vormen van economische 'participatie'. De auteur lost de problemen niet op die Marx in zijn proletarisch dictatuurconcept tenminste voorzag. Een gewelddadig conflict tussen arbeid en kapitaal 'niet willen' is één zaak, maar men lost het probleem niet op door dit klassenconflict te verzwijgen of niet te zien. Zijn die sociaal-democratische visies dan niet precies *vandaag* in een totale crisis beland? Is de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid zich *vandaag* dan aan het neutraliseren? Het boek schijnt wel tien jaar terug geschreven te zijn...

Niettegenstaande deze kritische bemerkingen is 'Marx en de Mensenrechten', los van de niet-waargemaakte titel en los van het weinig diepgaande karakter van de kritieken van de auteur, aangename lectuur. Het biedt een heldere en beknopte uiteenzetting van het politiek-filosofisch klimaat waarin Marx' denkbeelden tot ontwikkeling kwamen. Het boek lijdt in geen enkele mate aan de geleerd-doenerij die veel van de continentale marxistische theorievorming de laatste jaren aan het vergallen was. Voornamelijk daarin ligt de verdienste van de auteur.

Koen Raes

Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland

D. Jacobs en J. Roebroek
Uitgeverij Leon Lesoil - Toestanden-Boeken, Antwerpen, 1983

De ruim verspreide onvrede over traditionele groeperingen als politieke partijen, vakbonden, georganiseerde groepen, het parlement zelf heeft geleid tot enerzijds scherpe verwijten (bureaucratisering, ondemocratische inwendige structuren en toestanden, gebrek aan totaalvisie en militante overtuigingskracht en zelfs-wil), tot anderzijds een hoop van de linkerkant in allerlei sociale bewegingen (de rol van buitenparlementaire oppositie, vooral in de D.B.R., de stemmen om de Nederlandse PvdA om te vormen tot een actiep partij). In het licht hiervan was het inderdaad zinnig een overzicht en analyse ervan op te zetten, wat onmiddellijk het belang van dit boek van Jacobs en Roebroek verduidelijkt. Zelf definiëren ze de 'nieuwe sociale bewegingen' als degene *'die zich sedert het midden van de zestiger jaren als reactie op recent maatschappelijke veranderingen en tegenstellingen manifesteren. Zij komen onafhankelijk van de traditionele politieke partijen en (grotendeels verzuild) verenigingen en instituties tot stand, richten zich op emancipatorische maatschappelijke veranderingen en zijn in staat massamobilisaties tot stand te brengen'* (p. 15).

Als lezer vertrek je dus van bepaalde verwachtingen: op z'n minst wil je wat meer klaarheid in de soms onoverzichtelijke initiatieven die zich als sociale bewegingen aandienen en/of als zodanig bestempeld worden (o.m. wat een begrip als 'sociale beweging' precies inhoudt, wat het afgrenst van andere collectieve verschijnselen, wat er precies 'nieuw' aan is; je hoopt ook op een analyse die begripen en eventuele evaluatie gemakkelijker maakt (en dit veronderstelt een aantal criteria voor dergelijke analyse en een degelijke situering in ruimte en tijd); ten slotte reken je ook op enkele vooruitzichten naar de toekomst toe (hoe hypothetisch en speculatief ook). Verwey-Jonkers heeft dit ten dele geprobeerd in haar *'Emancipatiebewegingen in Nederland'* (Deventer, Van Loghum-Slaterus, 1983), dat weliswaar een veel langere tijdsperiode omvat (zij het alleen in Nederland dan), maar een nog duidelijk kader hanteert: de idee van emancipatie zelf — al verdient dit al te veel misbruikte begrip toch

nog ernstige uitklaring en operationalisering —, van waaruit dan een reeks bewegingen op zeer uiteenlopende terreinen beschreven en geëvalueerd worden. Het werk is echter ontgoochelend wegens een aantal zeer betwistbare opvattingen, vooral ten aanzien van de visie op de strijd van de arbeidersklasse, en wegens de meestal zeer reformistische scheeffrekkings.

Met veel meer verwachtingen ga je dan het boek van Jacobs & Roebroek aanvatten, waarbij ik zelf dan alleen maar ontgoocheld werd vanuit de vragen waarop ik een antwoord meende te kunnen krijgen. Ik heb alle respect en begrip voor de moeilijke taak die ze zich gesteld hebben, 'één van de moeilijkste en belangrijkste taken van de politieke analyse', zegt Therborn in zijn 'Voorwoord': het heden en recente verleden analyseren als geschiedenis waaruit lessen te leren zijn voor politieke acties in de nabije toekomst (mijn indruk is dat bijna altijd en ook hier deze lessen van tevoren vastliggen en in de beschrijving ingecalculeerd zijn). Naast veel lof, ook voor de persoonlijke en geëngageerde toon, wijst Therborn trouwens reeds op twee grote tekorten: een analyse van de verhouding tussen grootschalige maatschappelijke processen en politieke actie, een confrontatie met de opkomst van een rechts-liberalisme dat bij velen aanslaat. De definitie van Jacobs en Roebroek omvat eveneens nog zeer vele en uiteenlopende bewegingen, en men vraagt zich reeds vlug af, of ze zullen kunnen waarmaken wat ze beloven: 'de geschiedenis van opkomst en neergang van bewegingen, eisen en doeleinden, vormen van strijd en andere activiteiten' (p. 9). De beschrijving a.h.w. in de vorm van een kroniek, gebeurt in het hoofdstuk II, dat de *historische ontwikkeling* schetst in drie fasen: langzame groei en explosie (1960-1970), basisgroepen en extreem-linkse organisaties (1971-1975), sectoriële bewegingen (1976-nu).

De mogelijke invloed ervan op de traditionelere organisaties — politieke partijen, vakbeweging, culturele verenigingen — wordt zeer expliciet niet in de analyse betrokken. Ik kan hiervoor begrip opbrengen, maar blijf het betrouwen, om zowel wetenschappelijke als poli-

lieke redenen. Wat nu overblijft is de registratie van een aantal gebeurtenissen — internationaal, Nederlands, Vlaams — onmisbaar voor wie zich die periode opnieuw voor de geest wil halen, maar onbruikbaar voor wie ze niet meegemaakt heeft. Men vraagt zich onvermijdelijk af voor wie deze kroniek bedoeld is, omdat heel wat zo gesteld is dat het alleen voor 'insiders' duidelijk kan zijn (twee voorbeelden uit vele: het kassucces van 'De schaamte voorbij'. Ulrike Meinhof wordt zelfmoord). Alles blijft toch wel zeer verward, o.m. doordat de auteurs nergens duidelijk maken waarop hun keuze uit de realiteit gesteund is, waarom bepaalde zaken relevant gevonden worden of niet (dat soms zelfde feiten in tekst en in voetnoten vermeld worden, maakt uiteraard de verwarring nog groter). Als je dan plots geconfronteerd wordt met 'gemeenschappelijke ideologische kenmerken' als romanticisme, gezagsverwerping, gelijkheidsidealen, anti-dogmatisme, morele zuiverheid en gemeenschapsbewustzijn (p. 25), snak je wel even naar adem. Want dit kan natuurlijk niet dienen om het kader op te stellen waarop je zit te wachten om toch enig inzicht te krijgen in deze veelheid. Dit gebrek aan politiek of sociologisch schema maakt de lectuur wel lastig (tenzij als geheugensteuntje). Waar al eens een verklaring geopperd wordt (bv. p. 27), wordt het er niet klaarder om, en de persoonlijker commentaren gaan vaak de dagelijkse journalistiek niet te boven (de marxistische groepjes op p. 31, de homobeweging in het kielzog van de vrouwenbeweging op p. 46, de vraag of de groenen tot het linkse kamp behoren op p. 53).

Even hoopt men nog dat de genoemde bezwaren opgevangen zullen worden in het volgende hoofdstuk 'Naar een dynamische analyse', maar als men vaststelt dat dit slechts 17 bladzijden omvat, beseft men de onmogelijkheid om hier inderdaad een kader aan te bieden. Er is een boeiende aanzet: drie soorten benadering die moeten samengaan, een ideaal-typische benadering waarin oud en nieuw onderscheiden worden op zeven terreinen, een stuk over militanten en massa, een visie op de interne tegenstellingen. Het hoofdstuk blijkt te kort, onvolledig en chaotisch om de beloofde 'interne balans' te brengen.

Het laatste hoofdstuk kondigt dan een externe balans en perspectieven aan. Naar aanleiding van de bespreking van de maatschap-

pelijke verhoudingen worden enkele discussies aangeboord, die hetzij ernstiger ontleding verdienen (de afwijzing van Gorz in voetnota 6 b.v.), hetzij dan maar beter helemaal konden wegblijven. Soms schuiven ze een aantal auteurs weg zonder hen zelf echt aan het woord te laten (b.v. Van Trier). Toch bieden de perspectieven de boeiendste uitblick (b.v. over de impasse in het socialisme, over het radicaal-liberalisme — dat dan echter te gemakkelijk met D66 en het neo-liberalisme geassocieerd wordt), maar eens te meer: te beknopt hier. En als dan toch weinig gezegd mocht worden over de invloed van de nieuwe bewegingen naar de bestaande partijen, iets meer over de Nederlandse PvdA dan over de Vlaamse SP (ondanks Polekar en SEVI), begrijp ik de nogal onverwachte lofredde op de Vierde Internationale niet die de laatste bladzijde (ont)siert.

Als ik alle bezwaren nog eens op een rij plaats (en door de bomen heb ik vaak het bos niet meer gezien), zou ik ze onder vier rubrieken willen rangschikken.

1. Uit de vooral *sociologische literatuur* konden een aantal begrippen geput worden die zowel beschrijving als politieke analyse konden ondersteunen, b.v. elementen uit de definities van sociale bewegingen, structurelementen, oorzaken (de objectieve en subjectieve factoren), modellen van verloop, omvang qua participatie en qua doelstellingen van verandering (uit de al te ruime literatuur noem ik alleen maar b.v. Banks, Evans, Gurr, McLaughlin, Turner & Killian). Een verwijzing naar het succes van zelfhulpgroepen had eventueel interessante vergelijkingspunten opgeleverd.
2. Ondanks de uitgangspunten van de auteurs blijft ik het betreuren dat ze geen pogingen gedaan hebben om de *raakpunten met reeds bestaande bewegingen* en met de machtscentra in de maatschappij, vanwaar misschien verandering kan uitgaan, in hun analyse te onderzoeken.
3. Voor *emancipatiebewegingen* kunnen enkele voorwaarden tot ontstaan en verder bestaan nagegaan worden: een onderdrukking die de situatie van een groep inperkt of bedreigt, een afzwakking van de repressie zodat actie en uitzicht op positieve verandering mogelijk worden. Nu is het mijn indruk, dat de 'klassieke' emancipatiebewegingen (vrouwenbeweging, homo- en lesbiennebeweging, scholie-

renbeweging . . .) wat op hun retour zijn of in elk geval minder direct mobiliserend werken, en dat het vooral de bewegingen zijn die direct iets met het overleven als zodanig te maken hebben, die nog wind in de zeilen hebben (vredesbeweging, ecologische beweging). Een louter intuïtieve indruk weliswaar, maar het overdenken waard en volledig afwezig in dit boek.

4. Even afwezig is eigenlijk de *economische crisis*, waaraan zovelen b.v. een verrechtsing toeschrijven (die hier niet vernoemd, zelfs niet tegengesproken wordt). Dat hierdoor b.v. massa's werklozen ontstaan zijn, die in scherpe op-

positie geplaatst worden tot de werkenden — een kloof die steeds groter dreigt te worden: zit hier een kiem van beweging en verandering (qua sociaal zekerheidssysteem en qua moraal)? of vindt juist hier de verrechtsing een nieuw publiek of een nieuwe zondebok? Vragen waarop dit boek niet alleen niet ingaat, maar die het zelfs niet opwerpt. Wat mijn indruk verhoogt, dat het te vlug op de markt gebracht werd en nu meer gemiste kansen dan echte analyse bevat.

Bob Cartier